

УДК 347.121.2

О. О. Пунда

ПОНЯТТЯ ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ, ЩО ЗАБЕЗПЕЧУЮТЬ ПРИРОДНЕ ІСНУВАННЯ ЛЮДИНИ

Конституція України визнає людину найвищою соціальною цінністю сучасного суспільства. Сучасне законодавство радикально розширило сферу правового впливу в частині регулювання суспільних відносин щодо благ нематеріального характеру як об'єктів цивільних прав. Особливу увагу звернено на питання щодо змісту окремих особистих немайнових прав, які забезпечують природне існування людини. У сучасному світі велике значення мають особисті немайнові права, оскільки вони є передумовою забезпечення справжньої свободи власності, свободи договору, свободи підприємництва та всіх інших прав, які існують у матеріальній сфері суспільства. Особисті немайнові права становлять абсолютну цінність і стають духовною основою, яка дає змогу повною мірою реалізувати принципи громадянського суспільства [1]. Саме в межах такого суспільства формується специфічна ідейно-психологічна орієнтація особистості, основними складовими якої є самоцінність індивіда, його автономія й свобода, можливість самостійно визначати свої життєві цілі та відповідати за результати своєї діяльності.

Сьогодні виникає необхідність деталізації конституційних положень, які стосуються змісту основних прав людини та переведення їх у площину практичного правозастосування в повсякденному житті людини через її конкретні суб'єктивні права. Ступінь наукової розробки проблеми особистих немайнових прав людини є досить високим, про що свідчить кількість публікацій теоретичного та практичного характеру. Особливе значення для розвитку доктрини особистих немайнових прав мають наукові праці С. Булеци, Н. Давидової, А. Довгерта, О. Посикалюка, Л. Красавчикової, Л. Красицької, М. Ковальова, В. Круса, О. Крилової, Т. Ліснічої, В. Луця, М. Малєїної, О. Мельник, Л. Ольховик, А. Савицької, В. Соловйова, А. Соловйова, П. Рабіновича, Г. Романовського, З. Ромовської, Л. Федюк та інших. Водночас динамізм відносин у сфері особистих немайнових прав людини, нові доктринальні розробки, виявлення нових напрямів та способів їхнього застосування зумовлюють необхідність адекватного сучасного перспективного врегулювання цих відносин.

Зростання рівня законодавчого закріплення та теоретичного опрацювання різних проявів особистих немайнових прав не вирішує проблеми необхідності постійного формування та оновлення понятійно-категоріального апарату. У межах статті розглянемо проблемні питання формування в цивільно-правовій доктрині поняття особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування людини.

Під час розгляду сучасної концепції особистих немайнових прав привертає увагу різноманіття правових явищ, які згадуються в її контексті. Зокрема, це категорії «особисті потреби», «особисте немайнове (нематеріальне) благо», «особистий інтерес немайнового характеру» та «особисте немайнове право», які є взаємопов'язаними й у сукупності зумовлюють сучасне цілісне сприйняття такого правового явища, як особисті немайнові права людини.

Визначення різниці між особистими немайновими благами й особистими немайновими правами знаходимо також у сучасних дослідженнях. Наприклад, Ю. Кривенко зазначає, що норма статті 201 Цивільного кодексу України містить як перелік особистих немайнових благ (їх особи набувають від народження), так і немайнових прав (їх громадяни та юридичні особи набувають за законом) [2, с. 298]. Ми вважаємо, що особисті потреби (як майнового, так і немайнового характеру) становлять зміст окремих особистих немайнових (нематеріальних) благ, які є соціально цінними явищами. Особисті потреби визначають структуру блага, індивідуалізують та конкретизують його для кожного окремого суб'єкта в конкретних правовідносинах. Ідеться про те, що самі блага регулюванню з боку права не підлягають, проте процеси задоволення окремих особистих потреб можуть регулюватися. Такі потреби викликані умовами існування певного суспільства й формують зміст того чи іншого блага, визначаючи можливість поводження з благом як із певною соціальною цінністю. Фактично за допомогою особистих потреб відбувається соціологізація блага й перевтілення його в явище, яке підлягає позитивному правовому впливові.

На основі особистих немайнових благ в особи формуються особисті немайнові інтереси, які виникають унаслідок необхідності задоволення особою своїх потреб. Ми вважаємо, що задоволені особисті немайнові інтереси і є метою здійснення конкретних особистих немайнових прав. При цьому системоутворюючим є визначення правового інтересу, сформульоване в Рішенні Конституційного Суду України в справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень частини 1 статті 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес), за яким поняття «охоронюваний законом інтерес», що вживається в законодавстві України в логічно-смысловому зв'язку з поняттям «права», треба розуміти як прагнення до користування конкретним матеріальним та/або нематеріальним благом, як зумовлений загальним змістом об'єктивного й прямо не опосередкований у суб'єктивному праві простий легітимний дозвіл, що є самостійним об'єктом судового захисту та інших засобів правової охорони з метою задоволення індивідуальних і колективних потреб, які не суперечать Конституції України й законам України, суспільним інтересам, справедливості, добросовісності, розумності та іншим загальноправовим засадам [3]. Водночас погодимося з тезою, за якою «в жодному випадку не слід ототожнювати суб'єктивне право та охоронюваний законом інтерес. <...> законний інтерес як прагнення може втілюватися в суб'єктивне право, проте й може залишитися інтересом. <...> Априорі передбачається, що приватні інтереси реалізуються в суб'єктивному праві» [4, с. 194–195]. І. Венедіктова наголошує на тому, що можна навіть говорити про інтереси як про абстрактний «зародок» суб'єктивного права [4].

Наголосимо також на тому, що здійснення особистих немайнових прав, які забезпечують природне існування людини, є можливим лише в межах певних правовідносин. У свою чергу правовий інтерес відіграє провідну роль у виникненні, зміні або припиненні правовідносин. Дослідник Ф. Богатирьов зазначає: «Без явного або такого, що припускається, інтересу не можуть виникнути правовідносини. Модифікація або відпаданя інтересу може потягнути за собою зміну або припинення

правовідносин» [5, с. 33]. «Інтерес – це передумова суб'єктивного права, тому що без інтересу не може бути суб'єктивного права; інтерес – це мета суб'єктивного права, оскільки суб'єктивне право виступає як засіб досягнення мети, спрямованої на задоволення інтересу суб'єкта» [5, с. 42].

У цивілістичній літературі досить часто зазначається, що блага у зв'язку з їх переважно природним походженням не підлягають регулюванню правом [6, с. 142–143]. У цілому проблематиці правового інтересу присвячено численні праці вчених-правників. Зауважимо, що в юриспруденції категорія інтересу набуває все більшого значення, особливо для цивільного права.

Розуміння зазначених нами категорій дає можливість усунути суперечності в традиційній схемі їх співвідношення. Отже, особисті немайнові правовідносини виникають унаслідок здійснення особистих немайнових прав із метою задоволення особистих немайнових інтересів, які виражають особисті потреби, що становлять зміст особистих немайнових благ.

Усе це пояснює брак вичерпного переліку особистих немайнових прав у законодавчій системі. Якщо державою певні інтереси визнаються як правові й врегульовуються законодавством, то вони перетворюються на окремі особисті немайнові права, які у свою чергу є елементами (змістом) системоутворюючого особистого немайнового права, об'єктом якого є відповідне особисте немайнове благо. Такі окремі особисті немайнові права засновані на системоутворюючому праві та можуть бути виокремлені з його змісту завдяки нормативному закріпленню та доктринальному тлумаченню. Якщо в структурі потреб, які формують певне благо, постає нова потреба (наприклад, у зв'язку з науковим відкриттям), то на цій основі виникає інтерес у її задоволенні. У разі визнання цього інтересу державою він набуває правової форми й здійснюється в правовому режимі як особисте немайнове право людини в конкретних правовідносинах.

Отже, розв'язання проблеми здійснення особистого немайнового права полягає в необхідності визначення змісту цього права. На практиці це є важливим для формування механізму здійснення особистого немайнового права – процедури реалізації передбачених у законодавстві моделей поведінки особи у сфері свого приватного життя щодо різноманітних нематеріальних благ; гарантії здійснення цих прав (способи й методи забезпечення їх здійснення). Щоб визначити такий механізм, передусім необхідно конструювати зміст окремого особистого немайнового права, причому таке конструювання має конкретно-історичний характер. На важливості побудови абстрактно-логічного понятійного апарату наголошує М. Старинський: «На сучасному етапі розвитку юридичної науки, у тому числі науки, яка досліджує цивільні правовідносини, на передній план виходять питання методології конструювання понять та категорій, яка б дозволила створити адекватний понятійно-категоріальний апарат, що відображав би об'єктивну реальність суспільних відносин. <...> Таким чином, можна стверджувати, що поняття як мінімально-логічна форма уявлення про певний об'єкт чи предмет об'єктивується в дефініціях, які закріплюються в чинному законодавстві, перетворюючись на правові (законодавчі) дефініції. Правові дефініції відіграють важливу роль, оскільки неточна дефініція чи її відсутність дозволяє маніпулювати змістом, формувати хибні уяв-

лення, що призводить до прийняття помилкових рішень органами правозастосування» [7, с. 3–4]. У цьому контексті Н. Кузнецова наголошує: «Основною ідеєю природного права є також розумність позитивних законів. Стосовно позитивного права це означає, що норма права повинна бути сформульована чітко, не містити в собі протиріч, не суперечити іншим нормам, інакше її вимоги неможливо буде виконати» [8, с. 10].

Особисті немайнові права, що забезпечують природне існування людини, відповідно до цивільного законодавства України, належать кожній фізичній особі від народження або за законом; не мають економічного змісту; тісно пов'язані з фізичною особою; цими особистими немайновими правами особа володіє довічно. Необхідно зауважити, що ці положення стосуються так званих загальних системоутворюючих особистих немайнових прав (у цьому контексті є коректною часткова аналогія з категорією «загальні немайнові права», яка відображає панівну в німецькій цивільно-правовій доктрині концепцію загального особистого немайнового права).

Щодо окремих особистих немайнових прав, які утворюють їхній зміст, виникають деякі зауваження. Продемонструємо це на прикладі. Людина довічно володіє правом на життя. До складу цього права входить право на материнство або право на батьківство. У випадку позбавлення репродуктивної функції особа, відповідно, втрачає можливість здійснити самостійно право на материнство або право на батьківство. В особі зникає можливість задовольнити свою репродуктивну потребу, а отже, у неї зникає особисте немайнове право на біологічно-генетичне материнство або батьківство. Проте це не означає зникнення в неї права на життя в цілому; благо життя залишається, особа була позбавлена лише можливості задоволення однієї з потреб, які становлять таке благо. Людина може позбавлятися можливості реалізувати те чи інше право, а деякі права можуть здійснюватися й після смерті їхнього суб'єкта. Проте, що є найбільш вражаючим, у процесі здійснення окремих особистих немайнових прав у межах певних правовідносин можуть виникати відносини економічного (майнового) характеру. Очевидно, особисті немайнові права економічного змісту не мають, проте відносини щодо їхнього здійснення можуть мати майновий характер, тому що немайнові блага визначаються не лише духовними, а й матеріальними потребами. Особисті немайнові права відіграють значну роль не лише під час формування внутрішнього (духовного) світу фізичною особою, як це часто зазначається в наукових дослідженнях, а й активно впливають на її фізичний та майновий стан. Однак зазначені нами особливості, які виникають у процесі здійснення окремих особистих немайнових прав, не змінюють загальних рис, що визначають місце цих прав у системі приватноправових відносин.

В основу особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування людини, покладено правові інтереси особи, спрямовані на забезпечення її існування як живої істоти в умовах, які ця особа визначає для себе як прийнятні. За таких умов відбувається задоволення природних потреб людини. У їхньому змісті відображено необхідні для природного існування такої людини цінності (блага).

Враховуючи таку природність благ, щодо яких вступають у певні правовідносини суб'єкти-носії особистих немайнових прав, у юридичній науці їх прийнято визначати як «фізичні», «життєві», «вітальні», «біологічні».

У зв'язку із цим привертає увагу позиція В. Міхальова, який вказує: «В останні роки в багатьох розвинутих країнах стали закріплюватися, у тому числі й на конституційному рівні, права людини, які відображають відкриття й досягнення, що були здійснені в галузі біології та практичної медицини. <...> Звичайно, таку групу прав можна було б віднести до традиційних груп прав, що виділяються, наприклад, за їх змістом. Проте в такому випадку одне й те ж право слід віднести відразу до декількох видів прав. Наприклад, право (заборону) на аборт можна, з одного боку, віднести до права на життя, виходячи з розуміння того, що людський ембріон – жива істота – має таке право; з другого – до права на охорону здоров'я, маючи на увазі інтереси породіллі; з третього – до права на невтручання в особисте й сімейне життя. <...> Ця проблема може бути розв'язана шляхом виділення особливої групи прав – біологічні права людини. Можливість такого виділення обумовлена насамперед сутністю самої людини, адже найважливішими складовими людського існування є його біологічна та соціальна природа» [9, с. 131–132].

Такий висновок заслуговує на увагу. Ми погоджуємося з автором щодо можливості виділення біологічних прав, розуміючи під ними природу не самих прав (будь-яке право соціальне за своєю суттю), а природу тих благ (потреб), які покладено в їх основу. Проте з аргументацією, чому саме це необхідно зробити, ми не погоджуємося. Об'єднання окремих особистих немайнових прав у групу біологічних прав не повинно зумовлюватися їх змішуванням. Таке змішування порушує структуру окремих системоутворюючих прав і зумовлює формування висновку про можливість існування загального біологічного немайнового права.

В. Міхальовим проблеми віднесення того чи іншого права до певного виду усуваються в умовах існування системоутворюючого права, яке складається з окремих суб'єктивних особистих немайнових прав. Крім того, у подальшому буде приділено увагу питанню можливості «комплексного» здійснення прав (коли одне особисте немайнове право здійснюється одночасно або за допомогою іншого).

Отже, особисті немайнові права людини, які забезпечують її природне існування, за своєю сутністю є правами біологічними. Ці особисті немайнові права є приватноправовим втіленням основних прав людини. Ознака біологічного походження благ, які виступають об'єктами особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування, дає можливість визначити людину як їх суб'єкта (як істоту соціально-біологічну).

Дослідження задоволення потреб, які забезпечують існування людини як живої істоти, дають можливість деталізувати процедури здійснення відповідних особистих немайнових прав. Ці потреби забезпечують фізичне існування людини, функціонування її організму (фізичне та духовне), формування індивідуальності та особистості; визначають межі природної автономії існування людини в соціальному середовищі. «Права людини – це певні можливості людини, які необхідні для задоволення потреб її існування та розвитку в конкретно-історичних умовах; об'єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку суспільства й забезпечені обов'язками інших суб'єктів» [10, с. 19].

На необхідності перенесення акценту на біологічний характер таких особистих немайнових прав, як право на життя або на здоров'я, у юридичній літературі наго-

лошувалось уже давно. Зокрема, О. Єрмолова зазначала: «Враховуючи уявлення про людину як біосоціальну істоту, у зв'язку з тим, що вона має біологічне підґрунтя, однак як особистість формується та втілюється в процесі участі в суспільному житті, доцільно поділяти нематеріальні блага, що належать особі, на дві групи: перша – нематеріальні блага, які мають біологічне підґрунтя (походження) – життя, здоров'я, зовнішність (включаючи риси обличчя та статури людини). Нематеріальні блага першої групи властиві людині, як і будь-якому іншому біологічному організмові, і втілюють у собі невід'ємні якості людської особистості» [11, с. 26–27].

Л. Красавчикова вказує: «Зрозуміло, що й сама людина – надскладна система, зокрема система біологічна. Єдність в людині біологічно й соціально зумовлює повноту людської природи та визначає пріоритетність її потреб на тому чи іншому відрізку історичного існування окремої людини й людства в цілому. <...> Оскільки людина – істота біосоціальна, <...> то права на життя та на здоров'я розглядаються як особисті немайнові права» [12, с. 98, 101].

На підставі викладеного є можливість визначити співвідношення категорії «біологічні права особи» та використаної у вітчизняному цивільному законодавстві категорії «особисті немайнові права, що забезпечують природне існування фізичної особи».

По-перше, «біо» за своїм значенням відповідає слову «життя». По-друге, «біо» є поняттям, у якому втілено «все, що пов'язане із життям, із життєвими процесами» [13, с. 81]. Зауважимо, що «життя» в цьому випадку розглядається як властивість матерії, її внутрішня сутність, а не зовнішні «соціальні» прояви існування такої матерії.

Отже, біологічні права можна було б трактувати як «права життєві», ті, що пов'язані з фізичним існуванням живої істоти (як було зауважено, у багатьох дослідженнях термін «життєві права» використовується саме для позначення прав, що забезпечують природне існування).

Відтак біологічні права відображають встановлену в державі сукупність правових норм, спрямованих на забезпечення існування людини як живої біологічної істоти, як автономно існуючого організму. Носієм сукупності цих прав є людина. Безумовно, за своїм змістом ці права (з погляду цивільно-правового регулювання) мають немайновий характер.

У Цивільному кодексі України главу 21 присвячено регулюванню «особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування фізичної особи». Такі підходи до визначення особистих прав зазначеного виду побудовані на використанні понять «фізичне благополуччя (цілісність) особи», «фізичне існування», «природне існування». Отже, як розуміти «природне існування» або «фізичне існування»? Аналіз складових елементів цих понять доводить, що під «існуванням» розуміють синонім до поняття «буття», або «життя», а «існувати» тлумачиться як «бути», «жити», «підтримувати своє життя» [14, с. 55]. «Буття» як філософське поняття визначає існуючий об'єктивний світ, певну матерію. Буття розглядається філософією як матеріальність світу [15, с. 55].

У нашому випадку під «фізичним існуванням» можна розуміти «фізичне буття», або «фізичне життя». Однак категорія «фізичний» визначається як існування матеріальне (стосовно існування в цілому об'єктивного світу) та як тілесне (стосовно матеріального існування людини) [16, с. 782]. Тому «фізичне існування» є синонімом

«тілесного буття», або «життя», як найбільш загальної категорії, що відображає це об'єктивне явище. Щодо природного існування, то з позицій філософського розуміння категорія «природа» охоплює своїм змістом оточуючий людину світ, об'єктивну реальність, а найчастіше – біосферу планети, в умовах якої виникла та розвинулася людина [17, с. 383]. Категорія «природне існування», як і «фізичне існування», у цілому відповідає змісту цих особистих немайнових прав, проте найбільш влучним із погляду максимальної узгодженості змісту та форми поняття, яке його репрезентує, є категорія «права, які забезпечують природне існування людини». Саме ця категорія найповніше відображає біологічну сутність благ, які є об'єктами цих прав.

Отже, під особистими немайними правами, які забезпечують природне існування людини, треба розуміти закріплені в законодавстві основні права людини, що забезпечують можливість задоволення її особистих інтересів як живої істоти у сфері її приватного життя у зв'язку із задоволенням різноманітних потреб, зумовлених історичним розвитком суспільства та природою. В основу особистих немайнових прав, які забезпечують природне існування людини, в цивільному праві покладено правові інтереси особи, спрямовані на забезпечення її існування в умовах, які ця особа визначає для себе як прийнятні.

Кожна цивілістична конструкція окремого системоутворюючого особистого немайнового права розрахована на застосування закріплених нею моделей належної поведінки в конкретних правовідносинах за умови настання життєвих обставин, передбачених нормами цивільного права. Такий підхід акцентує увагу на необхідності створення окремого механізму здійснення кожного з відповідних особистих немайнових прав, об'єднаних у межах системоутворюючого на основі поєднання законодавчого цивільно-правового регламентування та можливостей їх договірною саморегулювання в структурі такого механізму.

Література

1. Особисті немайнові права у міжнародному приватному праві [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pidruchniki.ws/1059042848030/pravo/osobisti_nemaynovi_prava_mizhnarodnomu_privatnomu_pravi.
2. Гражданский кодекс Украины : [научно-практический комментарий] : в 2-х т. / под ред. Е. Харитоновой, О. Калитенко. – изд. 2-ое. – Х. : ООО «Одиссей», 2004– . – Т. 1. – 2004. – 832 с.
3. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес) від 01.12.2004 р. № 18-рп [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua>.
4. Венедіктова І. Співвідношення категорій охорони та захисту охоронюваних законом інтересів / І. Венедіктова // Право України. – 2011. – № 10. – С. 192–198.
5. Богатырев Ф. Интерес в гражданском праве / Ф. Богатырев // Журнал российского права. – 2002. – № 2. – С. 33–43.
6. Цивільне право України. Академічний курс : [підручник] : у 2 т. / за ред. Я. Шевченко. – К. : Ін Юре, 2003– . – Т. 1. – 2003. – 520 с.
7. Старинський М. Окремі теоретико-методологічні засади конструювання понять (дефініцій) у праві / М. Старинський // Підприємництво, господарство і право. – 2011. – № 10. – С. 3–5.
8. Кузнецова Н. Стан і тенденції розвитку цивілістичної науки в Україні / Н. Кузнецова // Право України. – 2014. – № 6. – С. 9–13.
9. Міхальов В. До проблеми біологічних прав людини у правовій державі / В. Міхальов // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць / за ред. С. Ківалова. – О., 2001. – № 3. – С. 130–132.

10. Рабінович П. Основоположні права людини: соціально-антропна сутність, змістова класифікація / П. Рабінович // Право України. – 2010. – № 2. – С. 18–23.
11. Ермолова О. Нематериальные блага и их защита : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право» / О. Ермолова ; Саратовская государственная академия права. – Саратов, 1988. – 174 с.
12. Красавчикова Л. Понятие и система личных, не связанных с имущественными правами граждан (физических лиц) в гражданском праве Российской Федерации : дисс. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право» / Л. Красавчикова ; Уральская государственная юридическая академия. – Екатеринбург, 1994. – 435 с.
13. Словарь иностранных слов / под ред. В. Пчелкиной. – М. : Русский язык, 1988. – 606 с.
14. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Бусел. – К. ; Ірпінь : Перун, 2001. – 1440 с.
15. Философский словарь / под ред. И. Фролова. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1986. – 592 с.
16. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Бусел. – К. ; Ірпінь : Перун, 2001. – 1440 с.
17. Философский словарь / под ред. И. Фролова. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1986. – 592 с.

Анотація

Пунда О. О. Поняття особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування людини. – Стаття.

Статтю присвячено висвітленню питань доктринального визначення поняття особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування людини, у цивільному праві України.

Ключові слова: особисті немайнові права, немайнові блага, правовий інтерес, потреби, природне існування.

Аннотация

Пунда А. О. Понятие личных неимущественных прав, обеспечивающих естественное существование человека. – Статья.

Статья посвящена освещению вопросов доктринального определения понятия личных неимущественных прав, обеспечивающих естественное существование человека, в гражданском праве Украины.

Ключевые слова: личные неимущественные права, неимущественные блага, правовой интерес, потребности, естественное существование.

Summary

Punda O. O. Concept of personal non-property rights providing of human's natural existing. – Article.

The article is devoted to lighting of issues of doctrinal definition of the concept of personal non-property rights providing of human's natural existing in Civil Law of Ukraine.

Key words: personal non-property rights, non-property legal appears, legal interests, non-property needs, human's natural existing.